

År av omvandlingstryck

Johan Örtengren

SÄRTRYCK ur Magnus Henrekson och Göran Albinsson Bruhner (red.),
IFN 1939–2014 – 75 år av ekonomisk forskning

 INSTITUTET FÖR
NÄRINGS- OCH
LIVSFORSKNING

Ekerlids Förlag

KAPITEL 12

ÅR AV OMVANDLINGSTRYCK

JOHAN ÖRTENGREN

Efter Handelshögskolan arbetade jag några år på Öst Ekonomiska Byrån, som drevs gemensamt av staten och näringslivet, och vars uppgift var att rapportera om ekonomiska förhållanden i dåvarande östblocksländerna. 1975 blev jag anställd vid IUI för att delta i forskningsprojekt om den industriella omvandlingen i Sverige. Utgångspunkt var Erik Dahmén's forskning vid institutet. Han hade i sina studier betonat, att den ekonomiska omvandlingens kärna och drivkraft var kampen mellan nytt och gammalt, eller "skapande förstörelse" med Joseph Schumpeters eleganta formulering.

På ett tidigt stadium kom jag att knytas till gruppen som under Bo Carlssons ledning tog fram IUI:s bidrag till IVA:s projekt om Sveriges tekniskt industriella kompetens och framtida konkurrenskraft (Carlsson m.fl. 1979). Ett av syftena var att knyta ihop ett makroekonomiskt perspektiv med ett mer företags- och företagarinriktat angreppssätt.

Vårt arbete kom att ske mot en dramatisk bakgrund i form av en världsomfattande lågkonjunktur med avsevärd arbetslöshet och hög inflation. Sverige hade dessutom drabbats av en industriell strukturkris som bland annat berörde varven, gruvorna, handelsstålverken och delar av skogsindustrin. Riksdagsvalet 1976 ledde till det regimskifte som de borgerliga partierna fått vänta länge på. Den utlovade restriktiva utgiftspolitikerna kom emellertid att vändas i sin motsats. Skälet var stora subventioner i syfte att undvika företagsnedläggningar och friställande av arbetskraft.

MIN FORSKNING VID IUI

Mitt ena av två uppdrag gällde den långsiktiga utvecklingen från 1870 och framåt. Där arbetade jag tillsammans med Märtha Josefsson. Mitt andra studium avsåg hur industrin påverkades av den ovannämnda omvälvningen under 1970-talet jämfört med effekterna av tidigare kriser under 1900-talet. De svåra rubbningar som granskades närmare var deflationen efter första världskriget, 1930-talets djupa depression och Koreakonjunkturen i början av 1950-talet. I alla dessa kriser

samverkade internationella impulser med svenska ekonomisk-politiska åtgärder till förhöjt omvandlingstryck inom industrin. Något som i varierande grad ledde till strukturella förändringar av företag och branscher. Intressant att studera var också hur kriserna medförde ändrade relativpriser och hur dessa genom marknadsprocessen påverkade industristrukturens utveckling. Med relativpris avses här en branschs produktpriser i relation till genomsnittet för hela industrins produktpriser. Senare under min IUI-tid kom detta att bli ett starkt intresseområde.

I *Teknik och industristruktur – 70-talets ekonomiska kris i historisk belysning* (Carlsson m.fl. 1979) och därefter i *Industrin inför 80-talet* (Carlsson m.fl. 1981) drogs slutsatsen att 1970-talets kris skilde sig från de tidigare kriserna. Framför allt genom att omvandlingstrycket i hög grad gällde ett fåtal basindustrier. De industripolitiska insatserna hade till mycket stor del kommit att inriktas på selektiva stöd syftande till att hindra öppen arbetslöshet. Krisen uppfattades som ett tillfälligt konjunkturbetingat hack i utvecklingskurvan och överbyggnad var ordet för dagen. Förändringar i relativpriser fick inte – såsom skett under tidigare kriser – slå igenom med full kraft. Med hjälp av skattemedel borde företagen, t.ex. genom lagerstöd, kunna klara nedgången i efterfrågan. När det gällde obsoleta industristrukturer skulle verksamheter omstruktureras eller avvecklas under ordnade former.

I anledning av hedersordföranden Marcus Wallenbergs 80-årsdag anordnade IUI ett symposium. Märtha Josefsson och jag bidrog med uppsatsen ”Priser och omvandling i svensk industri” (Josefsson och Örtengren 1980). Vår utgångspunkt var att det ekonomiska framåtskridandet är präglad av en oavbruten omvandlingsprocess. Nya varor och tjänster, nya produktionsmetoder, nya marknader och nya organisationsformer introduceras fortlöpande. Dessa ständiga störningar av det ekonomiska systemet innebär att något jämviktsläge aldrig uppnås. I en marknadsekonomi förändras relativpriserna, dvs. prisrelationerna mellan olika produkter och mellan olika produktionsfaktorer. Dessa prissignaler återspeglar omvandlingstryck, som marknadens aktörer – företag likaväl som konsumenter – tvingas reagera på. För ett enskilt företag kan omvandlingstrycket utgå från såväl efterfrågesidan som ett marknadstryck eller från utbudssidan som ett kostnadstryck.

Efterfrågan på ett företags produkter påverkas av många externa förhållanden. Företaget ställs inför problem när konkurrenter lanserar attraktivare och billigare varor. Till Sveriges industriella historia hör Facits nedgång och fall. Företaget tillverkade mekaniska kontorsmaskiner men hängde inte med i den tekniska utvecklingen när digitala alternativ började introduceras. Tetra Pak är å andra sidan ett svenskt exempel på framgångsrik produktutveckling och marknadsföring i syfte att influera efterfrågan. Genom att lansera dryckesförpackningar av plastat papper skapade företaget i början av 1950-talet en snabbt expanderande marknad.

Ett annat illustrativt exempel från den tiden utgör LKAB som fram till slutet av 1950-talet gynnades av ett kraftigt marknadssug genom starkt stigande efterfrågan på järnmalm. Under 1960-talet erfor bolaget stadigt sjunkande relativpriser och lönsamhet i takt med att nya järnmalmshuvudgruvor öppnades i Brasilien, Kanada och Australien. Det uppstod ett kostnadstryck som utlöste rationaliseringar av olika slag.

Beroende på typen av omvandlingstryck bör vi förvänta oss olika effekt på relativpriser och omvandling. Ett expansionstryck från marknaden eller ett kontraktionstryck från kostnadssidan borde leda till stigande relativpris och produktionsnivå. Vid ett kontraktionstryck från marknaden eller ett expansionstryck från kostnadssidan bör effekten i stället bli sjunkande relativpris och produktionsnivå. Detta är naturligtvis en förenklad bild av en komplicerad verklighet, men sammanfattningsvis kan sägas, att om relativpriser och/eller produktionsstruktur ändras antyder det att ett omvandlingstryck föreligger.

Därefter studerade vi den industriella utvecklingen i Sverige med hjälp av den faktiska prisutvecklingen 1913–1977. Premissen var den vanliga, att en förändring av relativpriser skapade ett omvandlingstryck. Summan av prisförändringarna skulle då vara en indikator på det samlade omvandlingstrycket i ekonomin. Att här redovisa alla resultat av vår studie låter sig inte göra. Jag får inskränka mig till en generell slutsats, som inte torde förvåna någon läsare. Vi fann att detta omvandlingstryck har varierat avsevärt mellan olika skeden i Sveriges industriella historia. Likaså växlade vinnare och förlorare bland branscherna.

Primärmaterialet avseende tiden före 1940 var resultatet av ett detektivarbete som känns mycket speciellt i dagens digitaliserade värld. Jag var av någon anledning nere i IUI:s arkiv i källarvåningen på Grevgatan och hittade där primärmaterialet från IUI:s revision av Industriförbundets produktionsstatistik. Det innehöll detaljerade branschuppgifter om produktion i fasta och löpande priser. Arbetet hade genomförts under ledning av Erik Ruist (Ruist 1950). Från detta material beräknade vi implicita prisindex avseende perioden 1913–1940. För tiden efter 1940 använde vi statistik från Kommerskollegium och därefter SCB:s industristatistik. Resultatet blev tidsserier från 1913 till 1977. Självklart var dessa långa prisserier förknippade med betydande osäkerhet och större förändringar under enskilda år måste tas med en rejäl nypa salt.

Märtha Josefsson och jag förde vårt arbete med relativpriser och omvandling ett steg längre i vårt bidrag till konferensvolymen *Policy Making in a Disorderly Economy* (Josefsson och Örtengren 1983). Vi diskuterade främst hur relativpriser och omvandling påverkas i en inflationsekonomi som den svenska vid den tiden. Relativprisernas funktion snedvrids eftersom det blir svårare för marknadens aktörer att skilja på signal och allmänt brus. Vi konstaterade för det första, att inflation innebar förändringar i relativpriser. För det andra kännetecknades de kri-

ser som vi hade studerat i ”Priser och omvandling” av betydande förskjutningar i relativpriser, dock med undantag för 1930-talets depression. Till en del rörde det sig om kortsiktiga variationer, men det fanns också betydande långsiktiga strukturella inslag, som ledde till starkt omvandlingstryck för den svenska industrin.

Från att ha varit inriktat på det långa perspektivet och tidigare kriser kom mitt arbete därefter att i stället koncentreras på förutsättningarna för den svenska industrins konkurrenskraft mot bakgrund av det vi lärt om 1970-talets kris. I IUI:s analys *Industrin inför 80-talet* (Carlsson och Örtengren 1981) handlade mitt bidrag om kapitalbildning i den svenska industrin under efterkrigstiden.

Ännu i slutet av 1970-talet kännetecknades den industripolitiska debatten av en mycket traditionell uppfattning, där realkapitalet var det som gällde. Dagens tjänstesamhälle var mycket långt borta. Mot den bakgrunden och med beaktande av 70-talets ”aktiva industripolitik” var det kanske inte så förvånande att Statens industriverk drog en traditionell slutsats: ökade investeringar i realkapital är en förutsättning för balans i den svenska ekonomin. I konsekvens härmed föreslog myndigheten ett selektivt inriktat statligt 25-procentigt stöd till maskininvesteringar.

Jag ansåg att denna hemställan var baserad på en felaktig bild av kapitalbildningen i företagen. Den gick stick i stäv mot ett huvuddrag i omvandlingen, nämligen utvecklingen från realkapital till kunskapskapital. För mig var det också ett problem att så mycket av tillväxtanalysen byggde på aggregerade produktionsfunktioner med en mekaniskt framräknad realkapitalstock som grundsten. Detta låg långt från den ”mikro-till-makro”-analys som jag i dahménsk anda utgick från. Synsättet kunde möjligen vara användbart i en ekonomisk värld där utvecklingen föreföll gå på räls, men under 1970-talets omvandlingstryck blottades dess skakiga mikrobas. Resonemangen kring den oförklarade andelen av tillväxten – vare sig den kallades totalproduktivitet, faktorproduktivitet, teknikfaktor eller restpost – pekade på analysens grundläggande svaghet. Försöken att i efterhand stoppa in förklaringsfaktorer var otillfredsställande. Jag kände större samhörighet med de ”österrikiska” ekonomerna, företrädna av t.ex. Ludvig von Mises, som ifrågasatte själva begreppet aggregerad kapitalstock (Mises 1963). För dem var varje kapitalföremål ett led i en plan. Grundläggande för marknadsmekanismen var dessutom att dessa planer i normalfallet inte var förenliga. Förutsättningen för en plan var att en annan plan inte kunde genomföras. Därför var det fel att mekaniskt summera kapitalföremål till en aggregerad kapitalstock.

Med den utgångspunkten valde jag att i min analys vidga begreppet kapitalbildning till att även inkludera immateriell kapitalbildning, t.ex. forskning och utveckling, FoU, (som det fanns statistik för) och marknadsinvesteringar (som det saknades statistik för). Under 1970-talet hade det förekommit ansatser att formulera ett mer heltäckande kapitalbegrepp, t.ex. Kendrick (1976). Fast även

han stoppade in det i en produktionsfunktion. Restposten minskade något, men i stort sett en tredjedel av tillväxten i den amerikanska industrin förblev oförklarad i Kendricks analys.

För en bättre förståelse av kapitalbildningen i svensk industri behövde även omvandlingen mellan och inom branscher beaktas. Bilden av industrins investeringar blev då väsentligt annorlunda än den som fördes fram i den politiska debatten. Förskjutningar i strukturen, framför allt från basindustri till verkstadsindustri, förklarade mycket av den långsiktiga sänkningen av investeringskvoten. En mycket kraftig investeringsuppgång i 1970-talets krisbranscher bröts i mitten av decenniet och följdes av en djup svacka. Den skulle ha varit ännu djupare utan industristödet till dessa branscher. I verkstadsindustrin såg emellertid bilden annorlunda ut. De materiella investeringarna sjönk visserligen men långt ifrån lika mycket som i krisbranscherna. Trendmässigt låg investeringskvoten i stort sett kvar på tidigare nivåer. Dessutom skedde en dramatisk ökning av FoU-investeringarna. Sammantaget var investeringskvoten snarare på väg upp igen efter svackan. Slutsatsen var att problemet för svensk industri inte var otillräcklig produktionskapacitet utan svag efterfrågan.

VARDAGSLIV PÅ IUI

När Bo Carlsson lämnade IUI fick jag frågan om jag ville efterträda honom som sekreterare. Jag accepterade och hade befattningen under mina återstående tre år vid institutet. Det var en intressant och dynamisk tid. Under Gunnar Eliassons ledning började IUI mer målmedvetet öppna sig mot den internationella forskarvärlden. Flera seminarier organiserades med deltagande från internationellt erkända ekonomer. Dessutom knöts flera utländska gästforskare till institutet. Något som kunde leda till speciella kulturkrockar. Jag minns hur en mycket energisk gästforskare hade en lång och till slut framgångsrik diskussion med Posten. Bekräftelsebrevet var adresserat till Industrins Uttröttningsinstitut!

Minnesvärda var också ett par korta besök av ekonomer från Sovjetunionen, som då började ett blygsamt öppningsförsök. Jag minns vilka avgrunder som skilde deras ekonomiska världsbild från den forskning som bedrevs på IUI. Synen på kapitalkostnad och vinst var mildt sagt krampaktig, men nyfikenheten och viljan att vidga det egna synsättet var sympatisk. Michail Gorbatjovs personlige ekonomiske rådgivare Nikolaj Petrakov spenderade en tid vid IUI. Jag vet dock inte om det satte några spår i hans råd till Gorbatjov.

Vidare minns jag mitt funderande angående huruvida IUI-forskarnas möjligheter på arbetsmarknaden skulle kunna stärkas genom någon form av alumni-tradition. Hur skulle dagens medarbetare kunna knyta band till det fantastiska nätverket av tidigare forskare och företagsledare som suttit i IUI:s styrelse? Dessa

tankar mynnade ut i förslaget om Midvintermiddagar. Gunnar Eliasson ställde sig bakom idén och den första träffen ägde rum 1984 på Stallmästargården.

1970-talets samhällspolitiska vågor nådde också IUI. Styrelsens ordförande satt i kafferummet och diskuterade tillsättningen av en ny chef med forskarna. Deras synpunkter fick av allt att döma avgörande betydelse för valet av person.

När jag kom till IUI hade jag en Facit räknemaskin stående på skrivbordet. Vid mer omfattande uträkningar stod denna och hoppade så att hela bordet skakade. I slutet av 70-talet fick den digitala revolutionen ett blygsamt fäste på IUI genom att en IBM 5100 införskaffades. Den benämndes portabel, om man med en vikt på 28 kg kan kalla en maskin så. Skärmen var 5” i kvadrat och minnet på 64 kb. Data sparades på kassetter med en kapacitet på 204 kb. Jag har fortfarande av nostalgiska skäl kvar en stor kartong med kassetter innehållande allt material från den tiden. I dag skulle detta ta en mycket liten plats på ett USB-minne.

EFTER IUI

1985 anställdes jag vid Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD, i Paris. Min position var Executive Assistant till David Henderson, chef för Economics and Statistics Department, ESD. Det blev sju mycket spännande år. Ett av uppdragen var att delta i ledningsgruppens sammanträden och svara för minnesanteckningarna. Det var en ynnest för en ekonom att sitta med och lyssna på de briljanta diskussionerna under ledning av Henderson om slutversionerna av *Economic Outlook* och OECD:s länderrapporter.

Min viktigaste uppgift var emellertid rekrytering och kompetensutveckling. Jag minns bl.a. svårigheterna att på den tiden värva svenska ekonomer. Från offentligt svenskt håll talades det mycket om att det fanns för få svenskar vid ESD. Men när det kom till kritan ville varken svenska departement eller myndigheter släppa ifrån sig sina bästa ekonomer, dvs. de som hade en rimlig chans att ta sig igenom rekryteringsprocessen. Detta var särskilt frustrerande när det gällde kvinnliga ekonomer eftersom det var ett uttalat mål för ESD att öka deras andel.

Den önskade profilen för en aspirant var doktorsexamen och sedan ett par års relevant erfarenhet av arbete med *applied economics*. En erfarenhet var att det tog alldeles för lång tid för en svensk ekonom att disputerat. Sökandena från universitet i USA och Storbritannien var under 30 år medan de svenska var en bra bit över. De var också starkt präglade av den svenska arbetsmarknaden och dess speciella institutionella förutsättningar. Därigenom hade de en alldeles för lång inlärningssträcka innan de kunde ha hanterat en global konjunkturbedömning av OECD-klass.

Konkurrensen var skarp mellan ESD:s ekonomer och kollegerna vid Internationella Valutafonden, IMF, och Världsbanken. De senare hade mycket

större resurser, men OECD hävdade sig genom en mycket målmedveten kompetensutveckling. Det viktigaste inslaget var ett ganska tunggrott system för rotation mellan olika poster. Ingen kunde räkna med att sitta på en befattning mer än högst fem år och ofta blev det inte mer än tre år. Därigenom upprätthölls en kultur av lärande och utveckling som gav en mycket hög professionell kompetens. ESD:s ledningsgrupp diskuterade ingående samtliga ekonomers prestationer och karriärutveckling.

INTELLEKTUELLT OMVANDLINGSTRYCK

Den som i unga och formbara år kommer till en dynamisk forskningsmiljö blir exponerad för ett intellektuellt omvandlingstryck. Miljön inom IUI var stimulerande med skarpa intellekt och diskussioner, som kunde bli nog så heta. Grupperna och seminarierna som knöts till projekten var en värdefull IUI-tradition, som jag tyckte tyvärr försvagades efter hand. Lika spännande som den interna miljön var emellertid att det runt IUI fanns så många intressanta personer. Samspelet med styrelsen gav mycket, inte minst perspektiv som på samma gång var bekanta och främmande. Styrelsens respekt för arbetet inom IUI och vilja att bidra med erfarenheter från fältet imponerade. En höjdpunkt var att få lyssna på Marcus Wallenberg under IUI-seminariet med anledning av hans 80-årsdag. De utländska gästforskarna liksom samarbetet med våra nordiska systerinstitut bidrog med en fläkt från andra forskningsmiljöer.

Inom institutet fanns en hög grad av frihet som var både sporrande och utmanande. Jag tyckte dock att stämningen efterhand blev mer individualistisk och jag saknade ibland möjligheten att få de skarpa intellekten att samverka mot gemensamma mål. Det var frihet men det blev också lite ensamt. Samtidigt är det väl sådant som utgör mycket av det akademiska livets kärna.

Åren som IUI:are formade mycket av min bild av företagande och industriell utveckling. På så sätt kan man säga att jag fick ut det jag ville när jag började vid institutet. Jag var egentligen inte inställd på en forskarkarriär. För en ekonom inriktad på ekonomisk historia och omvandlingens dynamik var det emellertid svåröverträffat att utifrån den dahméniska världsbilden arbeta tillsammans med kollegerna vid institutet, inte minst med Bo Carlsson. Den svenska ekonomiska utvecklingen under andra hälften av 1970-talet och framåt erbjöd också en mycket handfast lektion i både industripolitikens gränser och dess opinionsmässiga attraktionskraft. Samtidigt låg vårt angreppssätt rätt långt från nationalekonomins huvudfåra vid den tiden (och gör det tyvärr fortfarande tycker jag).

REFERENSER

- Carlsson, Bo, Erik Dahmén, Anders Grufman, Märtha Josefsson och Johan Örtengren (1979), *Teknik och industristruktur – 70-talets ekonomiska kris i historisk belysning*. Stockholm: IUI och IVA.
- Carlsson, Bo, Johan Örtengren, Petra Lantz, Tomas Pousette, Lars Jagrén och Fredrik Bergholm (1981), *Industrin inför 80-talet*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Josefsson, Märtha och Johan Örtengren (1980), ”Priser och omvandling i svensk industri”. Sid. 279–325 i Erik Dahmén och Gunnar Eliasson, red., *Industriell utveckling i Sverige*. Stockholm: IUI.
- Josefsson, Märtha och Johan Örtengren (1983), ”Crises, Inflation and Relative Prices in Swedish Industry 1913–77”. Sid. 53–110 i Gunnar Eliasson, Mark Sharefkin och Bengt-Christer Ysander, red., *Policy Making in a Disorderly World Economy*. Stockholm: IUI och Almqvist & Wiksell.
- Kendrick, John W. (1976), *The Formation and Stocks of Total Capital*. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research (NBER).
- von Mises, Ludvig (1963), *Human Action: A Treatise on Economics*. Andra upplagan. New Haven, CT: Yale University Press.
- Ruist, Erik (1950), *Industriförbundets reviderade produktionsindex*. Stockholm: IUI.

FÖRFATTARPRESANTATION

Johan Örtengren är född 1947 och tog en filosofie kandidatexamen vid Stockholms universitet och sedan civilekonomexamen vid Handelshögskolan i Stockholm. Han anställdes vid IUI 1975 och stannade där till 1985. De sista tre åren var han institutets biträdande chef.

Från IUI gick han vidare till OECD i Paris. Han var där Executive Assistant till David Henderson, chef för Economics and Statistics Department. Det viktigaste ansvarsområdet gällde rekrytering och kompetensutveckling. År 1992 tillträdde han en post vid EFTA med uppdrag att som administrativ chef i Bryssel vara med och bygga upp EES-sekretariatet.

När Sverige blev medlem i EU och svenskarna lämnade EFTA gick Johan Örtengren till Europeiska miljöbyrån i Köpenhamn där han stannade till 1997 som chef för administration, personal och ekonomi. Därefter flyttade han tillbaka till Sverige. Mellan 1999 och 2009 arbetade han först på Svenska Kommunförbundet och Landstingsförbundet, sedan på Sveriges Kommuner och Landsting (SKL). Han var fram till sammanslagningen mellan förbunden chef för det gemensamma internationella sekretariatet och arbetade därefter i första hand med regional utveckling. Sedan 2009 är han pensionerad.